

3. Златогорський О. Z otchłani wieków: Archeologiczne podróże po Europie. – 1999. – №2. : Огляд [Електронний ресурс] // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України і Волині. – 2004. – Режим доступу : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1399:-----z-otchlani-wiekw-archeologiczne-podrze-po-europie-1999&catid=26&Itemid=17.
4. Крушельницька Л. Олександр Цинкаловський – археолог та історик Волині / Л. Крушельницька // Т. Шевченко і українська національна культура // Матеріали Наук. симпозиуму. Львів, 8–9 черв. 1989 р. – Львів : [б. в.], 1990.
5. Кучинко М. Олександр Цинкаловський – видатний дослідник археології Волині / М. М. Кучинко // Нариси культури давньої Волині / за ред. Г. Охріменка. – Луцьк : [б. в.], 2006. – С. 12–18.
6. Нові дослідження на трипільському поселенні Бодаки / [Н. Скаун, О. Цвек, С. Гусєв та ін.]. // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 74–79.
7. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський і вивчення трипільських пам'яток на Волині / Г. Охріменко, С. Локайчук, Н. Склярєнко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край : наук. зб. : матеріали XXVI Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1020-й річниці від першої писем. згадки про Володимир та 110-річчю від дня народж. О. Цинкаловського. – 2008. – С. 20–24.
8. Охріменко Г. В. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко, Н. Склярєнко, О. Калішук, В. Ткач, О. Романчук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2007. – 740 с.
9. Павлів Д. Олександр Цинкаловський і дослідження пам'яток лужицької культури на Волині / Д. Павлів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині // Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2003. – Ч.2. – С. 137–138.
10. Петегирич В. Вітольд Ауліх та його внесок у вивчення археології Волині слов'янської та княжої доби / В. Петегирич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2014. – №18. – С. 400–406.
11. Ситник О. Археологічна діяльність Юрія Захарука на Заході України (до 100-річчя з дня народження) / О. Ситник, О. Адамишин // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2014. – № 18. – С. 15–32.
12. Скаун Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремне обрабатывающие комплексы) / Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии: По материалам эпох палеолита – бронзы. – СПб. : [б. и.], 2004. – С. 57–79.
13. Цинкаловський О. Оселя з часу неоліту під м. Володимиром / О. Цинкаловський // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко [та ін.]. – Луцьк : [б. в.], 2007. – С. 222–223.
14. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Зап. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка. – Львів : [б. в.], 1937. – Т. CLIV. – С. 183–240.
15. Цинкаловський О. Черепи людей поперебивані цвяхами на Волині / О. Цинкаловський // Життя і Знання. – Львів, 1933. – Ч. 3. – С. 67.
16. Cynkałowski A. Smentarzysko kultury łużyckiej w Młyniskach w powiecie Włodzimierskim / A. Cynkałowski // Z Otchłani Wieków. – 1935. – R. X. – S. 51.
17. Cynkałowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach na Wołyniu nad Horyniem / A. Cynkałowski // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1969. – S. 221–227.
18. Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie / Teresa Węgrzynowicz ; Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie. – Warszawa : PMA, 2001. – 123 s. : il., mapy.

УДК 94(477.82):726:2.523.42

Ярослав Шабала, Микола Півницький

Сакральна архітектура в контексті історико-культурної спадщини Волині

У статті проаналізовано загальні показники кількості сакральних споруд Волинської області, які є пам'ятками архітектури, схарактеризовано окремі з них як оригінальні зразки сакральної архітектури та пам'ятки історії.

Ключові слова: Волинь, релігія, православна церква, пам'ятка архітектури, пам'ятка історії.

Шабала Ярослав, Пивницкий Николай. Сакральная архитектура в контексте историко-культурного наследия Волини. В статье проанализированы общие показатели количества православных церквей Волинской области, которые являются памятниками архитектуры, отдельные из них дана охарактеризованы как оригинальные образцы сакральной архитектуры и исторические памятники.

Shabala Yaroslav, Mykola Pivnutskii. Sacral Architecture in the Context of Historical and Cultural Heritage of Volyn. The article is devoted to the analysis of a general number of orthodox Sacral temples in Volyn region, which

supposed to be architectural monuments. Some of them are characterized as genuine examples of sacral architectural and historical monuments.

Key words: Volyn, religion, Orthodox Church, architectural monument, historical monument.

Постановка наукової проблеми та її значення. Релігія й церква в Україні споконвіку посідає поважне місце, ставши невід’ємною частиною духовного та культурного простору українського суспільства. Особливо помітний вплив на різні сторони нашого буття справило християнство, яке стало духовною основою суспільного розвитку. Історично склалося, що церква, і в Україні загалом, і на Волині зокрема, не лише виконувала функції релігійної інституції, а й виступала в ролі співтворця нашої багатой та різноманітної історико-культурної спадщини. Окремий її складник – пам’ятки сакральної культури, головне місце серед яких посідають оригінальні зразки образотворчого мистецтва й архітектури. Виявлення таких пам’яток, їх різнобічне вивчення та збереження – важливий складник державної політики в Україні у сфері культури.

Мета статті – з’ясувати кількість сакральних споруд у Волинській області, які є пам’ятками архітектури національного й місцевого значення, охарактеризувати стилеві особливості оригінальних зразків мурованого та дерев’яного зодчества.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. З проголошенням незалежності України у Волинській області було проведено значну роботу з виявлення та вивчення пам’яток сакральної архітектури. Одним із її напрямів стали дослідження, які проводили та тривають і нині в рамках підготовки «Зводу пам’яток історії та культури України». Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 131 від 14.03.92 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам’яток історії та культури України» і плану роботи Головної редакційної колегії «Зводу пам’яток історії та культури України», у жовтні 2000 р. створено обласну редакційну колегію «Зводу пам’яток історії та культури України: Волинська область». За час роботи редакційно-видавничої групи на території Волинської області було виявлено і проведено первинне обстеження понад 2 тис. пам’яток історії та культури, з них понад 450 пам’яток архітектури, переважна більшість з яких – споруди сакрального призначення.

Сакральну архітектуру Волині умовно можна поділити за конфесійною ознакою й виділити православні храми, римо-католицькі культові споруди та споруди інших конфесій (синагоги, кірхи тощо).

Серед пам’яток сакральної архітектури кількісно переважають православні церкви. 14 з них функціонують у містах Луцьк, Володимир-Волинський та Ковель, решта (понад 300) – в 16 районах області. Кількість пам’яток православної сакральної архітектури у кожному з районів Волинської області відображена в табл. 1:

Таблиця 1

Кількість пам’яток православної сакральної архітектури в районах Волинської області

Назва району	Усього пам’яток	З них:	
		дерев’яних	мурованих
Володимир-Волинський	23	10	13
Горохівський	44	31	13
Іваничівський	25	16	9
Камінь-Каширський	18	18	
Ківерцівський	23	12	11
Ковельський	15	12	3
Локачинський	15	6	9
Луцький	30	16	14
Любешівський	6	6	
Любомльський	13	7	6
Маневицький	19	13	6
Ратнівський	21	21	
Рожищенський	15	12	3
Старовижівський	20	14	6
Турійський	18	10	8
Шацький	6	3	3
Усього	311	207	104

Незважаючи на те, що серед усіх наявних пам'яток сакральної архітектури близько 2/3 становлять дерев'яні церкви, найдавніші культові споруди, представлені зразками кам'яного зодчества. Найстаріша та єдина пам'ятка архітектури часів Київської Русі домонгольської доби на Волині – собор Успіння Пресвятої Богородиці у Володимирі-Волинському. Збудований він був у часи правління волинського, а згодом київського князя Мстислава Ізяславича. На нашу думку, найбільш імовірний час його спорудження 1156–1170 рр., період від часу вокняжіння Мстислава у Володимирі й до його смерті. Сам будівничий, який помер 1170 р., був похований у цьому храмі [4, с. 303], тому не випадково собор часто називають Мстиславовим.

Упродовж віків Успенський собор зазнавав багатьох руйнацій: спочатку Батиевого погрому, згодом татарської навали 1491 р., пожежі 1683 р., реконструкції 1782 р, після якої храм був напівзруйнований і прийшов у повний занепад.

Понад століття пам'ятка перебувала в запустінні, її використовували для господарських потреб як сховище й поступово руйнувалася.

Лише в середині 1880-х рр. пам'яткою зацікавилися у зв'язку з наближенням 900-ліття запровадження християнства на Русі. 1886 р. було створено спеціальну комісію для обстеження храму і здійснення підготовчих робіт із його відновлення. Її очолив голова повітового дворянства В. Боровиков, а до складу ввійшли археолог, професор Київського університету В. Антонович, професор Санкт-Петербурзького університету, історик мистецтва та археолог А. Прахов, секретар Київської археографічної комісії О. Левицький, архітектор церковно-будівельного комітету В. Юрченко, представники духовенства та громадськості [1, с. 77].

Упродовж десяти років вели дослідження собору, здійснювали підготовку технічної документації, обговорювали різні проекти відновлення храму. У квітні 1896 р. було затверджено остаточний проект реставрації храму архітектора Г. Котова. Реконструкція Успенського собору розпочалася влітку 1896-го року і тривала чотири роки. Відновлювальні роботи вдалося завершити наприкінці серпня 1900 р. 17 вересня того ж року відбулося урочисте освячення собору [1, с. 80]. Він був відновлений у формах XII ст.

Нині Успенський собор у Володимирі Волинському – кам'яний, шестистовпний, хрестовокупольний, тринавовий, трьохапсидний, одноглавий храм. Його архітектурні форми прості й лаконічні. Фасади розчленовані пілястрами й напівколоннами, які прикрашені аркатурним поясом. Загальна довжина 34 м, ширина 20,6 м, висота близько 18,5 м. Стіни мають товщину близько 1,5 м. Підлога встелена керамічною плиткою прямокутної трикутної та ромбовидної форми.

Кам'яне православне зодчество XIII ст. представлене Георгіївською церквою в Любомлі, XIV–XV ст. – Василівською церквою у Володимирі-Волинському та Покровською церквою в Луцьку, XVI ст. – Троїцькою церквою в Зимному Володимир-Волинського району. До визначних пам'яток початку XVII ст., без сумніву, слід віднести Хрестовоздвиженську церкву в Луцьку, яка має особливу історичну цінність. Побудована вона була членами Луцького братства Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього. Це був один із ранніх зразків трансформації прийомів дерев'яної архітектури в муровану з елементами оборонного характеру. З 1713 р. церква перейшла на деякий час до ордену василіан, а з 1795-го набула статусу міського православного собору. 1803 р. Хрестовоздвиженська церква зазнала великих пошкоджень під час пожежі. 1871 р. Луцьке православне братство відновило вівтарну частину, що поклало початок відбудови церкви. Вона завершилася влітку 1890 р., і 27 серпня відбулося урочисте відкриття [5, с. 75]. У радянські часи в церкві був планетарій. 1990 р. будівлю повернули православній громаді, зусиллями якої вона була відремонтована.

Оригінальними зразками представлена мурована православна сакральна архітектура Волині барокової доби. Одним із них є Покровська церква в с. Піддубці Луцького району. Каталоги-довідники характеризують її як унікальну пам'ятку архітектури пізньобарокового періоду [6, с. 91]. Храм будувався у 1745–1762 рр. Центральна частина храму – це ротонда, яка ніби пронизує перекритий хрещатими склепіннями хрест з однаковими прямокутними раменами. Торець кожного з рамен прикрашений кількаярусними вежами. Головна конструкція храму ввічнена великим восьмигранним куполом, опертим на масивні пілони. Завершує купол типова для барокового стилю баня. Підвищуючись над іншими, меншими банями, що розміщені на восьми бічних вежах, вона надає будівлі чіткої завершеності, формуючи легкий, мальовничий силует. Загальні розміри будівлі становлять: довжина 42 м, ширина 29,5 м, висота 32 м.

Упродовж тривалого часу ця пам'ятка архітектури була в аварійному стані через підтоплення ґрунтовими водами. На початку 2000-х рр. розпочалися роботи із захисту та реставрації будівлі й 2013 р. були успішно завершені. У процесі реставраційних робіт було проведено горизонтальну

гідроізоляцію стін цоколя, ліквідовано тріщини на фасаді, пофарбовано зовнішні стіни та викладено гранітною плиткою підлогу. В оновленому вигляді споруда захоплює своєю величавістю й водночас легкістю, оригінальною композицією різних об'ємів, декоративною оздобою.

Барокові елементи також характерні й для Свято-Успенської церкви в с. Низкиничях Іваничівського району Волинської області. Церква мурована, традиційно хрещата в плані, п'ятибанна, центральна баня підвищена на барабані, опертому на арки. Бані мають досить оригінальну форму, завершені ліхтариками й куполоподібними дашками цибулястої форми. Стіни прорізані подовгуватими вікнами, заокругленими у верхній частині. Три портали церкви прикрашені бароковим ліпленням.

Загалом варто зазначити, що муровані пам'ятки православної сакральної архітектури зберегли в собі більше первісних елементів, оскільки вони споруджені з більш тривкого матеріалу, який менше піддається руйнуванню часом. Тому своєю історією вони сягають давньоруських часів і найдавніші з них датуються XII–XIII ст. Щодо дерев'яних церков на Волині, то найстаріші з них представлені зразками XVI ст.

Найдавніший зразок волинського церковного дерев'яного зодчества – Дмитрівська церква 1567 р. в Гішині під Ковелем [6, с. 83]. (Періодично церкву ремонтували, навіть мала місце заміна окремих елементів храму. Однак це не привело до суттєвих порушень первісної об'ємно-просторової структури пам'ятки. Її композиційну основу складають три послідовно розташовані з заходу на схід зруби бабинця, нави та вівтаря (відповідно прямокутної, квадратної та шестикутної у плані форми), так повторюючи традиційну схему поліського тридільного храму з дзвіницею над бабинцем.

Цінна пам'ятка волинського дерев'яного зодчества – церква Успіння Пресвятої Богородиці в с. Качині Камінь-Каширського району. Дерев'яна церква з окремою дзвіницею була побудована 1589 р. на кошти поміщика Баковецького та парафіян. Цей храм – класичний зразок народної архітектури Північної Волині [2, с. 6]. 1875 р. на кошти прихожан церква була перебудована, її переставили на кам'яний фундамент, під нею зробили підвали, викладено нову підлогу, вкрито дошками, створено новий іконостас, хоча ікони, за невеликим винятком, залишили старі. 1884 р. церква знову була відремонтована на кошти прихожан. 1895-го вона була перефарбована ззовні та із середини. Цей храм – класичний зразок народної архітектури Північної Волині. 1971 р. пам'ятка була відреставрована.

Дерев'яне церковне будівництво XVII ст. на Волині представлене Миколаївською церквою в с. Лудині Володимир-Волинського району, церквою Святого Луки в Усичах Луцького району (XVII ст.), Миколаївською церквою в с. Борочиче Горохівського району (1678), церквою Святої Трійці в Тростянці Ківерцівського району (1650) та ін. Усього на території Волинської області виявлено біля 20 зразків дерев'яних православних храмів XVII ст. Дерев'яне храмове зодчество XVIII–XIX ст. представлене значно ширше – близько 140 зразків.

Переважна більшість пам'яток архітектури – нині діючі храми. Якщо муровані церкви перебувають у кращому стані, то багато дерев'яних, особливо більш ранніх пам'яток, потребують реставраційних робіт. Усі вони повинні бути під надійним захистом держави, потребують дбайливого ставлення з боку органів влади та місцевих громад.

Пам'ятки римо-католицької сакральної архітектури представлені костелами. У Волинській області їх нараховується понад 20. Одна з найвідоміших споруд – костел святих апостолів Петра і Павла. Перший проект споруди розробив архітектор М. Гінтз, однак згодом його італійський колега Джакомо Бріано удосконалив цей проект і розпочав будівництво. Наріжний камінь фундаменту костелу закладений у липні 1616 р. Його будівництво тривало у кілька етапів і завершилось приблизно 1639 р. [5, с. 37].

Щодо стильової належності цієї споруди існують різні трактування: від ренесансу до класицизму. Хоча враховуючи час спорудження костелу, то це припадає на період співіснування двох стильових напрямків: пізнього ренесансу й раннього бароко. Окремі дослідники вважають, що в первісному вигляді храм більше тяжів до бароко, оскільки Д. Бріано був пропагандистом цього стилю, що почав розповсюджуватися з Італії наприкінці XVI ст. У процесі будівництва до первісного ранньобарокового проекту місцевими будівничими можливо були додані звичні для них елементи ренесансного стилю.

І нині костел святих Петра і Павла вражає своєю величчю: його висота від рівня підлоги до верхньої площини хреста на центральному куполі дорівнює 42,05 м, а глибина підвалів – 6 м [5, 37]. В інтер'єрі костелу збереглося багато живописних полотен, настінних розписів, скульптур та барельєфів.

1992 р. костел святих апостолів Петра і Павла було передано римо-католицькій громаді. У храмі встановлено орган і нині тут, окрім богослужінь, відбуваються концерти органної музики.

Цікаві пам'ятки католицької сакральної архітектури збереглися також і в м. Володимирі-Волинському. Так, донині зберіг свої архітектурно-стилістичні риси костел Йоакіма та Анни, який був збудований 1752 р. з ініціативи біскупа Адама Оранського на місці старого фарного костелу, що постраждав від пожежі у 1736 р. За архітектурними елементами й деталюванням екстер'єру та інтер'єру його відносять до пізньобарокових пам'яток [7, с. 88]. Порівняно добре зберігся також і костел Послання Апостолів (1760 – 1766 рр.). Це однонавна, безстовпна храмова споруда завдовжки 43 м і завширишки 23 м. Цей храм вважається показовим зразком пізнього бароко [7, 95]. Екстер'єр костелу загалом традиційний. Основні частини зовнішніх стін поділені на два яруси. Нижній, вищий, розчленований по всьому периметру плоскими пілястрами, а верхній – лише на одному, східному фасаді. Фронтальна частина головного фасаду має ввігнуту форму завдяки поєднанню з двома симетрично виступаючими триярусними вежами.

Унікальний зразок римо-католицької сакральної архітектури – дерев'яний костел Святої Анни в Ковелі. Перевезений він був сюди із с. Вишеньки Рожищенського району. Збудований храм був у 1771р., у середині XIX ст. відреставрований після пожежі, а у 1994 – 1996 рр. відбудований та відреставрований на нинішньому місці. Пам'ятка зберегла свій попередній вигляд з двома вежами на фасаді. Нині таких споруд за віком і архітектурою в Україні лише дві.

Окрім того, багату архітектурну спадщину залишили по собі католицькі ордени бернардинів, домініканів, тринітаріїв та інші, що може бути темою окремого дослідження. Цілі комплекси їхніх сакральних споруд становлять невід'ємну частину історико-культурної спадщини Луцька, Володимира-Волинського, Берестечка та інших населених пунктів Волинської області.

Як відомо, ще з княжих часів волинські міста, особливо Луцьк, відзначалися поліетнічним та поліконфесійним складом населення. Так, однією з найчисельніших громад Луцька була єврейська. Оригінальною пам'яткою їхньої архітектурно-будівельної діяльності, яка дійшла до наших днів, є Головна синагога – рідкісний приклад поєднання культурної, цивільної й оборонної функцій. Вона належала до найкращих зразків ренесансної архітектури.

Перша дерев'яна синагога з'явилася в місті ще у XV–XVI ст. Однак під час татарського набігу 1617 р. вона згоріла. За особливими дозволами короля Сигізмунда III 1626 і 1628 рр. із зобов'язанням надати споруді оборонного характеру, синагога була відбудована [3, с. 67].

Вона складалася з присталих одна до одної рогами молитовної зали для чоловіків і високої вежі, до яких із заходу було прибудовано залу для жінок, а з півдня – школу. Основні об'єми увінчано аттиком, оздобленим кілюватими нішами. В аттику і в стінах вежі зроблено бійниці. Найпишнішою була головна молитовна зала розмірами 14×16 м і заввишки понад 17 м. Посеред неї між чотирма колонами, що підпирали складні склепіння, містилася біма, яка правила за трибуну під час обговорення громадських питань. У ніші східної стіни під похилим уривчастим сандриком містився вітвар у формі шафи, де зберігалися записи на пергаментних сувоях десяти святих законів. Зі стелі звисали ставники, виготовлені нюрнберзькими майстрами. Крісла й лави були прикрашені різьбленням.

Синагога зазнала руйнації від пожеж 1810, 1845 та 1869 рр. 1866 р. за було відреставровано її внутрішню частину, а у 1876 р. – відбудовано остаточно. Під час Другої світової війни синагога зазнала знову руйнувань, а після війни була, по суті, залишена напризволяще й позбавлена статусу пам'ятки архітектури, яка перебуває під охороною держави. Лише у середині 1990-х рр. цей статус було відновлено.

Окрім Луцька, пам'ятки єврейського сакрального будівництва збереглися в Ковелі та Берестечко.

Архітектурно-будівельна діяльність протестантських общин на Волині також представлена оригінальними зразками сакральної архітектури. До таких, без сумніву, можна віднести лютеранську кірху в Луцьку.

Луцька кірха збудована в неоготичному стилі у 1906–1907 рр. за проектом архітектора Християном Бойтельспахера [5, с. 113]. У 1908–1911 рр. в кірсі виконували оздоблювальні роботи.

Споруда зазнала руйнації під час Першої світової війни. Як відомо, під час цієї війни частина німецьких колоністів було вивезено вглиб Росії, частину – до Німеччини. Лише з поверненням частини німецьких колоністів на Волинь у 1924–1925 рр. розпочалося відновлення храму. 1937 р. було покладено дах, а у вересні 1939-го споруда була відбудована. Під час Другої світової війни у шпиль кірхи потрапила бомба. Після війни споруда зазнала пошкодження ураганом (1960) та пожежею (1972). Під час капітального ремонту 1974 р. будинок переобладнали під обласний архів. У жовтні 1990 р. будинок передали євангелістській громаді.

Кірха – однонавна споруда із зорієнтованою на захід напівциліндричною абсидою, яка замикає вісь вул. Кафедральної дзвіницею, що височіє над притвором. До абсиди прилягають невеличкі

ризниця та паламарня. Вертикальну композицію кірхи підтримують шпилясті фронтони дзвіниці, два бічні шпилі, вертикальний ритм контрфорсів на абсиді й наві, високі стрілкуваті вікна, елементи декору нетинькованого цегляного мурування. Центральний вхід має стрілкуватий перспективний портал. Незважаючи на те, що пам'ятка втратила деякі первісні елементи, вона нині є невід'ємною органічною частиною забудови старого Луцька.

Окрім Луцької кірхи, цінними пам'ятками архітектури та історії є кірхи у Володимирі-Волинському, Ківерцях, с. Підгайці Луцького району.

Висновки. Релігія й церква на Волині не лише слугували задоволенню духовних потреб місцевого населення, а й були активним співтворцем історико-культурних цінностей, що яскраво проявилось в пам'ятках сакральної архітектури. Сьогодні в області вони представлені унікальними православними храмами, католицькими костелами, кірхами, синагогами тощо. Нині, як пам'ятки архітектури національного та місцевого значення, вони перебувають під охороною держави. І головним завданням державних інституцій та громадськості є зберегти ці духовні святині та передати їх у спадок наступним поколінням.

Джерела та література

1. Гаврилюк С. Відновлення Успенського собору м. Володимира-Волинського – унікальної пам'ятки Київської Русі: концепція, здійснення, результати / С. В. Гаврилюк // Чорноморський літопис : наук. журн. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 1. – С. 75–80.
2. Духовні святині Камінь-Каширщини : фотоальбом / автор тексту Наталія Пась, ред. Євгенія Ковальчук. – Луцьк : Волин. обл. друк. 2008. – 24 с.
3. Колосок Б. Луцьк – пам'ятка архітектури та містобудування: історико-культурний нарис. / Б. В. Колосок. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 124 с.
4. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
5. Луцьк стародавній : Пам'ятки Старого міста. – Луцьк : Терези, 2015. – 128 с.
6. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. (Иллюстрированный справочник-каталог : в 4-х т. Т. 2. – К. : Будівельник, 1985. – 336 с.
7. Ричков П. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського / П. А. Ричков, В. Д. Луц. – К. : Техніка, 2004. – 192 с.